

Андрій ПОРТНОВ (Київ)

СТУДІУМ ПРАВОСЛАВНОГО БОГОСЛОВ'Я ВАРШАВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ (1925–1939)*

Одна з важливих сторінок історії української еміграції й історії церкви у міжвоєнній Польщі пов'язана з діяльністю Студіуму православного богослов'я Варшавського університету, що його подеколи не зовсім точно називають «православним факультетом». Попри значення Студіуму для української спільноти у Польщі, наявні дослідження лише принагідно згадують про нього, здебільшого у зв'язку з біографіями визначних українських вчених, що там працювали. Єдине спеціальне дослідження пера випускника Студіуму Миколи Ленчевського вийшло польською мовою й носить ювілейно-інформативний характер¹.

У цій статті ми спробуємо висвітлити діяльність Студіуму, спираючися на офіційні звіти, спогади, публікації його викладачів, а також неопубліковані джерела з українських та зарубіжних архівів.

Однією з ключових проблем православної церкви в Польщі, Синод якої за підтримки уряду проголосив у червні 1922 р. автокефалію (підтвержену Константинопольським патріархом у листопаді 1924 р.), було питання підготовки кадрів священнослужителів. Ініціатива створення вищого навчального богословського закладу виникла одразу, а 31 січня 1923 р. Синод ухвалив рішення, що митрополит Діонісій має порушити перед урядом питання створення нового факультету у Варшавському університеті². Тогочасний міністр віровизнань визнав потребу відкриття такого факультету й звернувся з відповідним листом до ректора Варшавського університету Сенат університету в лютому 1924 р. скликав спеціальну організаційну комісію на чолі з професором Ф. Кшишталовичем, у червні ухвалив поступове запровадження викладів з православного богослов'я, а 24 липня отримав згоду Ради міністрів на відкриття Студіуму.

Як зазначає польська дослідниця Мірослава Папежинська-Турек, при створенні Студіуму існували різні концепції цього навчального закладу. Церковна влада сподівалася, що постане звичайне відділення університету, водночас

* Дослідження виконано за фінансової підтримки каси ім. Ю. Мянзовського Фондації підтримки науки (Польща).

¹ *Lenczewski M.* Studium Teologii Prawoławnej na Uniwersytecie Warszawskim w latach 1927–1939. – Warszawa, 1992. – 96 s.

² *Papierzyńska-Turek M.* Między tradycją a rzeczywistością: Państwo wobec prawosławia, 1918–1939. – Warszawa, 1989. – S. 289.

прагнучи зберегти за собою вирішальний вплив на програми навчання й добір викладачів. Натомість університетська влада схилилася до створення не відділення, а саме Студіуму тобто ніби неповного відділення, розглядаючи справу Студіуму загалом як внутрішнє питання університету. За таких умов, намагаючися зберегти за собою вплив на нову структуру митрополит Діонісій погодився на працю в університеті й був призначений куратором Студіуму³.

Урочиста інавгурація Студіуму православного богослов'я Варшавського університету відбулася 8 лютого 1925 р. за участю православних ієрархів з усієї Польщі, а також віце-прем'єра Станіслава Тугутта, маршалка сейму Мацея Ратая, керівника Міністерства віровизнань і публічної освіти Яна Завідського. Відкриваючи урочистість, ректор Варшавського університету Ф. Кшишталович ствердив, що Польща ніколи не знала релігійних переслідувань; митрополит Діонісій підкреслив, що відкриття Студіуму є надзвичайною подією і для держави, і для православної церкви⁴. Закінчилася урочистість викладом визначного польського історика Оскара Галецького на тему "Польська держава і православна церква у перше століття їхнього співіснування", в якому знаний вчений прагнув довести рівноправність православних громадян Речі Посполитої з громадянами інших віровизнань.

За ухваленим планом занять студенти Студіуму протягом чотирьох років мали обов'язкові й факультативні предмети. Обов'язковими у перший рік навчання були душпарстирське богослов'я, Старий Заповіт і біблійна археологія, загальна історія християнської церкви, старослов'янська мова й палеографія; у другий рік – гомілетика, Святе Письмо Нового Заповіту, апологетика або фундаментальне богослов'я, патрологія; у третій – літургика, догматичне богослов'я, моральна теологія, історія православних церков слов'янських країн і Румунії; у четвертий – християнська археологія, порівняльне богослов'я, канонічне право. Факультативними предметами у перший рік студій були: підставові курси грецької, гебрійської або латинської (за вибором) і польської мов; у другий – підвищені курси вказаних мов; у третій – за вибором один з предметів теорії права, філософії (логіка, історія філософії, психологія), загальна чи польська історія й загальна чи польська література; у четвертий – за вибором предмети з перелічених, але замість теорії права з'являється філософія права⁵.

Слід зазначити, що протягом першого навчального року (1924/25) на Студіумі був лише один професор – митрополит Діонісій, що очолив одну з шести запланованих кафедр; більшість занять відбувалося на інших відділеннях Варшавського університету.

Але Студіум стрімко розвивався, й вже наступного, 1925/26 навчального року замість одного професора було шість, студенти отримали новий, зручний інтернат, бібліотеку. Закінчуючи свій виступ з нагоди початку другого навчального року, митрополит Діонісій виголосив: "Хай живе і квітне Варшавський університет! Хай живе на многая літа Річ Посполита Польська й наша Вища Бого-

³ Ibidem. – S. 290.

⁴ Воскресное чтение. – 1925. – № 9. – С. 1.

⁵ Plan wykładów i zajęć na Studium Teologii Prawoślawnej Uniwersytetu Warszawskiego // ELPIS. – 1926. – N 1. – S. 126–128.

словська школа⁶. З 1926 р. почав виходити кварталник “ELPIS: Праці професорів Студіуму православного богослов'я Варшавського університету”, де спочатку друкувалися тексти російською, польською, українською, французькою мовами, але з 1935 р. – лише польською.

10 липня 1926 р. міністр віровизнань і народної освіти затвердив “Тимчасовий статут Студіуму православного богослов'я Варшавського університету”, в якому зазначалося, що завданням Студіуму є “розвиток і навчання богословських знань, а саме доповнення й поглиблення студію духовних семінаріях, відповідно до норм Св. Синоду Автокефальної Православної Церкви в Польщі”⁷. Юридично закріплюючи за організаційною комісією керівні функції, окреслюючи обсяг обов'язків керівника Студіуму статут визначав, що студентами на факультеті можуть бути особи, що закінчили гімназії або православні семінарії з дипломом 1-го ступеня й мають рекомендацію митрополита Варшавського, а вільними слухачами – випускники православних духовних семінарій з дипломом 2-го ступеня. Навчання тривало чотири роки й завершувалося захистом магістерської праці. Права надання докторських ступенів Студіумне мав. До того ж попередньо вважалося, що пізніше Студіум перетвориться на звичайне відділення університету, саме тому статут дістав назву “Тимчасового”. Проте хоча у листуванні й неофіційних промовах нерідко вживалося слово “факультет”, офіційно такого статусу Студіумне отримав.

1925/26 навчального року на Студіумі постали три нові кафедри. До кафедри душпастирського богослов'я й гомілетики, яку очолював митрополит Діонісій, додалися кафедра догматичної й засадничого богослов'я на чолі з професором Миколою Арсенєвим, випускником Московського й Кенігсберзького університетів; кафедра історії християнської церкви і патрології, яку тимчасово очолив Володимир Давидович, і кафедра церковнослов'янської мови й палеографії, яку посів Іван Огієнко – перший український професор на Студіумі

Кандидатура Івана Огієнка висувалася ще в листі митрополита Діонісія до міністра віровизнань від 10 липня 1923 р.⁸. Вже 1925 р. офіційна організація української еміграції Український Центральний Комітет (далі: УЦК) у клопотанні про затвердження І. Огієнка на кафедру старослов'янської мови і палеографії підкреслював: “Тим більше, що проф. Огієнко – людина повністю лояльна й прихильно налаштована до Речі Посполитої й польської нації. За лояльність п. проф. Огієнка щодо польської держави Український Центральний Комітет цілком ручається”⁹.

Слід зазначити, що 1919 р. Іван Огієнко відмовився підписати “Варшавську декларацію”, за якою уряд УНР зрікався Західної України на користь Польщі¹⁰.

⁶ Uroczystość obchodu drugiej rocznicy otwarcia Studium Teologii Prawdowej Uniwersytetu Warszawskiego // ELPIS. – 1928. – N 4. – S. 89.

⁷ Statut Tymczasowy Studium Teologii Prawdowej Uniwersytetu Warszawskiego // ELPIS. – 1927. – N 2. – S. 203.

⁸ *Lenczewski M.* Studium Teologii Prawdowej... – S. 12.

⁹ Archiwum Główny Akt Nowych (далі – AGAN). – Zespół Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. – Biuro Personalne. – Sygn. 4692. – Fol. 4.

¹⁰ *Тимошик М.* “Лишусь навіки з чужиною...”: Митрополит Іларіон (Іван Огієнко і українське відродження – Вінніпег, К., 2000. – С. 89.

Це спричинило охолодження зв'язин з петлюрівським середовищем, що далось взнаки пізніше, коли 1926 р. І. Огієнко прийняв запрошення Варшавського університету й переїхав зі Львова до польської столиці. 17 березня 1926 р. відбувся інавгураційний виклад нового професора, й надалі І. Огієнко викладав “діяльність св. Братів Кирила і Мефодія” (на першому курсі), граматику церковнослов'янської мови (на першому і другому курсах) й кириличну палеографію (на третьому).

У 1926/27 навчальному році на Студіумі почалися виклади Святого Письма Старого Заповіту і гебрійської мови, які провадив професор з Румунії Сергій Кисіль-Киселевський. Того самого року на факультеті почав працювати ще один історик-емігрант В'ячеслав Заїкин¹¹. Він народився 1896 р. на Харківщині у православній родині зі священничим корінням, навчався на історико-філологічному й юридичному факультетах Харківського університету, був учнем професора М. О. Максимейка, через непевність ситуації в часі революції виїхав з матір'ю на Кубань, де працював доцентом Донського педагогічного інституту, а 1922 р. нелегально перетнув польський кордон. За допомогою УЦК Заїкин влаштується на Студіумі православного богослов'я Варшавського університету. У листі до Володимира Дорошенка він писав: “Наші наддніпрянські діячі з головою УЦК М. М. Ковальським на чолі висунули мене на катедру Варшавського університету”¹². Щоправда, Заїкин пише про це вельми скептично, можливо, підозрюючи, що його адресат – В. Дорошенко може не схвалювати працю у державному польському навчальному закладі: “Замість викладати історію православних церков у слов'янських країнах та Румунії я волів би працювати в сільській школі, а не серед «москалів», що перетворюють факультет на «помийну яму»”¹³.

Попри таку риторику, В'ячеслав Заїкин викладав на першому курсі латинську мову (на матеріалі екзегези “Вульгати”), на другому – історію православних церков у слов'янських країнах і Румунії, а також підвищений курс латини (на матеріалі “De Civitate Dei” св. Августина).

Цікаво, що саме В. Заїкин був автором брошури, якою українська громада Варшави привітала Івана Огієнка¹⁴. Спочатку стосунки двох українських професорів Студіуму склалися добре, завдяки І. Огієнкові Заїкин дістав посаду технічного редактора часопису “ELPIS”, але згодом у листах з'являються цілком відмінні оцінки. Вже у липні 1927 р. Заїкин писав о. Йосафатові Скрутно: “Чи ж є край людської підлості!? Уявіть собі, що найгіршу й найпідлішу роль в інтригах проти мене відіграли саме ті люди, яким я зробив безліч користи і

¹¹ Докл. про суперечливу постать В. Заїкина див.: *Портнов А.* В'ячеслав Заїкин: історик із багатьма обличчями // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія. – Харків, 2004. – Т. 10. – С. 89–112.

¹² *Literární archiv památníku národního písemnictví v Praze.* – Fond V. Dorženka. – Dopisy V. Zajikina. – Fol. 31.

¹³ *Ibidem.* – Fol. 42.

¹⁴ *Заїкин В.* Проф. Іван Огієнко як церковний та громадський діяч і як учений. – Варшава, 1925. – 16 с.

добра, як наприклад отакий Ів[ан] Огієнко, що сидить на своїй кафедрі майже виключно завдяки моїм безмежним й найпильнішим старанням”¹⁵. Варто зазначити, що листування Івана Огієнка містить не ліпші нарікання на варшавське академічне життя. Зокрема, 30 травня 1930 р. він писав до Кирила Студинського “Атмосфера в Варшаві така тяжка, така противна, пані Л[ото]цькі-С[то]цькі так розсілися, що дихати нічим. Кожен день загроза, як не з нами, то тебе викинуть з Польщі. Тяжко дивитися, як вони всі знущають над неповинними студентами, яких вони розкладають і морально руйнують”¹⁶. Саме конфлікти еміграційному середовищі стали головною причиною, що змусила В. Заїкіна, а згодом й І. Огієнка (під різними приводами) залишити Студіум православного богослов’я.

1927/28 навчального року на Студіумі почалося викладання української й білоруської мов, причому спочатку не вдалося знайти викладача білоруської й лише за рік цю посаду обійняв доктор Ян Станкевич¹⁷. А заняття з української мови провадив шевченкознавець, колишній директор департаменту загальних справ Міністерства освіти УНР Павло Зайцев.

У цьому ж навчальному році було засновано кафедру Святого Письма Старого Заповіту, яку очолив С. Кисіль-Киселевський, кафедрю канонічного права на чолі з російським теологом Михайлом Зизикінім, а також іще дві кафедри, очолювані двома українськими вченими-емігрантами. Студіум мусив залишити В’ячеслав Заїкін, його виклади з латинської мови взяв на себе Павло Зайцев, а історію православних церков у слов’янських країнах і Румунії – Олександр Лотоцький, який також став керівником однойменної кафедри.

Нагадаємо, що О. Лотоцький брав активну участь в українському русі, за часів Української Держави Павла Скоропадського був міністром ісповідань й гарячим прихильником автокефалії. Згодом виконував місію посла УНР у Туреччині й Австрії, в еміграції з 1922 р.; був доцентом, з 1924 р. – надзвичайним професором, з 1926 р. – звичайним професором церковного права Українського Вільного Університету Умовузі Студіумом Олександр Лотоцький уклав 1 листопада 1928 р.¹⁸.

Того самого року також з Праги переїхав до Польщі Василь Біднов, колишній ректор Народного університету в таборі інтернованих вояків армії УНР в Ланьцуті, який очолив на Студіумі кафедру загальної історії християнської церкви і літургії. Василь Біднов після Ланьцута дістав 1921 р. запрошення викладати історію церкви у Кременецькій духовній семінарії, редагував часопис “Православна Волинь”, але мусив цю працю покинути й влітку 1922 р. очолив кафедру історії української церкви Українського Вільного Університету в Празі. У липні

¹⁵ Центральний державний історичний архів України у Львові (ЦДАЛ). – Ф. 376. – Оп. 1. – Спр. 66. – Арк. 3а.

¹⁶ У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941) / Упор О. Гайова, У. Єдлінська, Г. Сварник. – К., 1993. – С. 595.

¹⁷ Sprawozdanie z działalności Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego za lata akademickie 1925–1932 // ELPIS. – 1932. – N 1–2. – S. VI.

¹⁸ AGAN. – Zespół Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. – Biuro Personalne. – Sygn. 4086. – Fol. 15–16.

1928 р. у Влтаві втонув син Біднова – Арсен, що духовно зламало історика. Прийняття ним запрошення до Варшави можна пояснити добрими стосунками з О. Лотоцьким, з яким Біднов познайомився ще за часів навчання у Київській духовній академії. В. Біднов мусив терміново опанувати польську мову, єдиною близькою йому людиною у Варшаві був О. Лотоцький. За спогадами Дмитра Дорошенка, “більшістю своїх симпатій Василь Олексійович почував себе звязаним з Прагою”, де залишилася могила сина й бібліотека, в яких він “орієнтувався, як у себе вдома”¹⁹. У листах з Варшави Василь Біднов скаржився: “Придивляюся до людей і бачу, що не буду мати приятелів взагалі... Тут все “політики”...”; “... протилежні табори гризуться між собою як собаки... Я забився в свою шкарлупу і нікого не бачу”²⁰.

Очолення трьох кафедр Студіуму українськими вченими (І. Огієнко, О. Лотоцький, В. Біднов), як і запровадження курсу української мови, засвідчило тенденцію до посилення українського характеру цієї навчальної структури. За висновком Мірослави Папєжинської-Турек, усупереч прагненню університетських й урядових чинників до полонізації Студіуму й всупереч сподіванням вищої ієрархії на його русифікацію, вже від 1926 р. виразно позначається тенденція до українізації факультету²¹. За спогадами Ганса Коха, богословський факультет перебував “під українським науковим впливом і був на добрій дорозі продовжити старі традиції Острозької і Могиллянської академії”²². Додатковим свідченням “українізації” став ентузіастичний вітальний лист, надісланий частиною студентів Студіуму на адресу українського церковного з’їзду в Луцьку 1927 р.

Зрозуміло, що урядові чинники докладали зусиль, аби запобігти такому розвитку подій. 11 червня 1932 р. в секретному листі Міністерства віровизнань вказувалося, що пропозиція затвердження Івана Огієнка заступником керівника Студіуму “безпредметна”, оскільки службову угоду з ним не буде поновлено²³. І справді, 1932 р. Іван Огієнко мусив покинути Студіум, а викладання його курсів було передано іншим: церковнослов’янської мови – професорові гуманітарного відділення Варшавського університету Станіславу Слонському, палеографії – Павлові Зайцеву. Причини звільнення І. Огієнка не викликали в українській громаді сумнівів. За спогадами інженера А. Нестеренка, “популярність професора Івана Огієнка серед українського студентства і його великий вплив на те студентство не подобались польському міністерству освіти... Воно не могло не визнати в ньому чоловіка для Польщі небезпечного”²⁴.

¹⁹ Дорошенко Д. Життя і громадська діяльність проф. В. О. Біднова // Памяти проф. Василя Біднова. – Прага, 1936. – С. 11.

²⁰ Цит. за: Уляновський В. І. Історик церкви Василь Біднов // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 1997. – Вип. 1. – С. 453.

²¹ *Papierzyńska-Turek M.* Między tradycją a rzeczywistością... – S. 291–292.

²² Кох Г. Дмитро Дорошенко як історик церкви // Український літопис. – 1953. – Ч. 1. – С. 23.

²³ AGAN. – Zespół Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. – Biuro Personalne. – Sygn. 4692. – Fol. 45.

²⁴ Тимошик М. “Лишущ навіки з чужиною..”. – С. 98.

Того самого року розпорядженням міністра віровизнань і народної освіти від 21 вересня 1932 р. було внесено зміни до статуту Студіуму Відтепер Студіум не мав права приймати вільних слухачів, а також змінювався план занять, що передбачало збільшення кількості обов'язкових викладів на інших відділеннях університету²⁵. 15 березня 1933 р. було ухвалено нову постанову про академічні навчальні заклади, яка стверджувала, що польська є мовою ведення занять і семінарів. Водночас у міністерських звітах “з прикрістю” стверджувалося, що не всі викладачі Студіуму виконують це рішення. Слід зазначити, що догани стосувалися лише фактів вживання російської мови, зокрема, викладачем гомілетики Володимиром Кулаковим, професором догматичної теології Іларіоном Баздекасом (вихідцем з Македонії, випускником Санкт-Петербурзької духовної академії) і професором Миколою Арсеньєвим²⁶.

1933/34 навчального року абітурієнти на Студіум вперше складали вступні іспити, а замість кафедри старослов'янської мови, яку очолював Іван Огієнко, постала кафедра патрології, куди запросили знаного дослідника церковної історії, який на той час викладав у Боннському університеті, Григорія Перадзе.

2 квітня 1934 р. помер професор Студіуму православного богослов'я Василь Біднов. Його поховали на православному Вольському цвинтарі. Замість нього Студіум запросив до Варшави іншого українського історика-емігранта Дмитра Дорошенка, який після виголошення інавгураційного викладу “Місце церковної історії в історії загальній” очолив нову кафедру загальної історії церкви²⁷.

У юності, 1901 р., Дмитро Дорошенко почав навчання у Варшавському університеті, але за півроку перевівся до Санкт-Петербурга, де очолив Студентську громаду. За часів Української Держави він керував міністерством закордонних справ, нетривалий час викладав у Кам'янець-Подільському університеті, звідки вирушив до Станіслава і до Чехії. З 1931 р. Д. Дорошенко очолював Український Науковий Інститут у Берліні, який пізніше покинув, категорично не погоджуючися з перетворенням наукової установи на пропагандистську.

Напередодні запрошення Дмитра Дорошенка до Варшави начальник відділу внутрішніх справ Г. Сухенек-Сухецький підготував про нього таємне донесення до міністра віровизнань, що збереглося в особистому фонді Д. Дорошенка у варшавському Архіві нових актів. Документ вражає своєю докладністю. Наголошується, що “ставлення Дорошенка до поляків і польської державності було залишається завжди коректним”, на підтвердження чого згадуються видана істориком популярна брошура про А. Міцкевича й “прихильне ставлення” до поляків під час виконання функцій уповноваженого Всеросійського союзу міст в окупованій Галичині й Буковині за часів Першої світової війни. Зазначається, що “на даний момент він є референтом польських видань у Берлінському університеті”, а його “Нарис історії України” (виданий, до речі, 1932 р. Українським Науковим Інститутом у Варшаві) висвітлює польсько-українські взаємини

²⁵ Sprawozdanie... za lata akademickie 1932–1933 // ELPIS. – 1933. – N 2. – S. VI–VII.

²⁶ AGAN. – Zespół Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. – Biuro Personalne. – Sygn. 2254. – Fol. 1.

²⁷ Sprawozdanie... za lata akademickie 1935–1936 // ELPIS. – 1936. – N 2. – S. IV.

“об’єктивно, без властивого для таких видань національного шовінізму й антипольського спрямування”²⁸. Автор донесення визнає за Д. Дорошенком такі позитивні риси, як “реалізм, вміння схоплювати ситуацію й широкий політичний горизонт”, додаючи: “З УНРівців лише Шульгина можна з ним порівняти, але вже порівняно з А. Левицьким і В. Прокоповичем він стоїть значно вище і є інтелігентніший за них”²⁹.

Дмитро Дорошенко почав викладати за часів, коли Польща, разом з усією Європою, входила до смуги політичної й духовної кризи, зіткнулася з масовим поширенням тоталітаризму й передчуттям близької війни. Як зазначалось у звіті Студіуму православного богослов’я за 1933/34 навчальний рік, загальна ситуація не вельми сприяла розвиткові академічного навчання. Двічі протягом року припинялися заняття у Варшавському університеті, заради чого викладачі факультету намагалися надолужувати викладами в інтернаті. З вибухом Другої світової війни Студіум припинив своє існування.

Окрема сторінка в історії Студіуму православного богослов’я – це студентське життя. Звіти про діяльність факультету постійно містили рядок, що за національним складом серед студентів переважають “українці, росіяни, білоруси”, без докладніших статистичних даних.

За весь час існування Студіуму його випускники захистили 249 магістерських праць, при цьому з історії церкви – 83 праці, з канонічного права – 42, з літургії й церковної археології – 24, з патрології – 23, з душпастирського богослов’я – 18, зі старослов’янської мови і палеографії – 16, з порівняльного богослов’я – 12, з Нового Заповіту – 10, із сектознавства – 10, з догматичної теології – 5, з гомілетики – 4 і з фундаментального богослов’я – 2³⁰. Першим магістром Студіуму став Дмитро Сайкович, який 1929 р. захистив працю “Про непомилність і примат папи та непомилність Церкви”. Слід зазначити, що чимало магістерських праць стосувалися історії української церкви. Зокрема, П. Дубицький написав роботу “Церква на Україні у першій половині XVIII ст.” (керівник – О. Лотоцький), А. Юцько – “Дерев’яні церкви на Україні” (керівник – В. Біднов), П. Романюк – “Церква на Україні у другій половині XVIII ст.” (керівник – О. Лотоцький), Ю. Іщук – “Феофан Прокопович як церковний діяч” (керівник – О. Лотоцький), А. Рогозинський – “Протестантський рух на Україні в XV–XVII ст.” (керівник – О. Лотоцький)³¹.

При Студіумі функціонувало студентське Коло православних богословів, опікуном якого був митрополит Діонісій. При Колі існували п’ять секцій: гомілетична, наукова, абстиненська, секція ознайомлення з новими релігійними течіями і видавнича. Щороку відбувалися прощі членів Кола до Почаївської лаври та інших православних святинь. А 1933 р. постало Братство православних

²⁸ AGAN. – Zespół Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. – Biuro Personalne. – Sygn. 2254. – Fol. 4a.

²⁹ Ibidem. – Fol. 7.

³⁰ *Lenczewski M.* Studium Teologii Prawoślawnej... – S. 78.

³¹ Sprawozdanie... za lata 1932–1933 // ELPIS. – 1933. – N 2. – S. XXIX; Sprawozdanie... za lata 1933–1934 // ELPIS. – 1934. – N 2. – S. XXIII–XXIV.

богословів, що об'єднувало випускників Студіуму Братство видавало “Вестник” (російською мовою), організувало релігійні центри та лекції, приділяло особливу вагу контактам з іншими православними церквами – румунською, грецькою, сербською, грузинською.

Студенти Студіуму не могли лишитися осторонь українськогостудентського життя в Польщі. Початково виникла проблема із членством студентів-богословів в Українській Студентській Громаді, керівництво інтернату й деканату було переконане, що Громада є організацією політичною й антирелігійною, а чотирьох її членів навіть виселили з інтернату³². Тому у березні 1928 р. управа Громади офіційно звернулася до митрополита Діонісія з проханням дозволити богословам вступати до УСГ. При Громаді утворили секцію православних богословів, яку очолив О. Новицький, а протектором став І. Огієнко.

Головною в діяльності Громади залишалася культурно-просвітня робота. За спогадами Бориса Вітошинського з лекціями перед членами Громади виступали Євген Маланюк і Олена Теліга, традиційними стали також її відвідини Дмитром Донцовим, лекції якого, навіть за наявності невисокої плати за вхід, збирали сотні зацікавлених гостей. Особливо важливою видається теза мемуариста, що попри певні прояви тертя, “треба з притиском сказати, що всіх без різниці на регіональне походження характеризувало велике почуття патріотизму”³³.

Варто підкреслити, що праця у Студіумі православного богослов'я уможливила українським вченим проведення наукових досліджень, створила передумови, яких вони часто були позбавлені в еміграції. Тому час праці у Варшавському університеті став особливо плідним для українських науковців.

За висновком Олега Купчинського саме за часів викладання у Студіумі Іван Огієнко міг присвятити “найбільше уваги дослідженням і публікації пам'яток писемности”³⁴. Саме у Варшаві І. Огієнко видав такі праці, як “Пересопницька Євангелія 1556–1561 років” (1930), “Лисецька Тріодь 1734 року” (1932), “Вербська Євангелія 1560 року” (1933), 1932 р. видав “Програму опису кириличних стародруків”, в якій обґрунтував підстави аналізу історичного походження кирилиці, фонетично-правописних особливостей української мови, історії наголосів і діакритичних знаків у мові пам'яток XIV–XVII ст. Також І. Огієнко працював над 12-томовою “Історією церковнослов'янської мови”, перші три томи якої були присвячені Кирилові й Мефодію, четвертий – постанові слов'янської абетки й літературної мови, п'ятий – пам'яткам старослов'янської мови X–XI ст., шостий–дев'ятий – аналізу старослов'янської мови, десятий – слов'янській палеографії, одинадцятий і дванадцятий – історії перекладів Святого Письма та богослужбових книг.

³² Вішка О. Українська студентська громада у Варшаві (1921–1939) // *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze* – 2002. – Т. 13–14. – С. 183.

³³ Вітошинський Б. На старті у життя // *Український альманах* 2002. – Варшава, 2002. – С. 229.

³⁴ Купчинський О. Іван Огієнко – дослідник і видавець пам'яток писемности // *Питання історії, української слов'янських мов та культури* – Львів, 1997. – С. 115.

Саме у варшавський період наукова продукція високого гатунку домінувала в доробку вченого, й вона заслуговує за слушним висновком Ярослава Ісаєвича, на “дуже позитивну, хоч і зважену оцінку фахівців – без властивої деяким сучасним українським авторам ідеалізації, але й без відчутного в окремих пізніших російських і західних публікаціях применшення заслуг вченого”³⁵.

Праця у Варшаві відіграла істотну роль і в наукових дослідженнях Дмитра Дорошенка. За висновком Любомира Винара, “можна сказати, що варшавські роки життя Дорошенка сприяли його науковій творчості”³⁶. Саме у Варшаві історик втілював давню мрію й завершив опрацювання монументальної монографії про гетьмана Петра Дорошенка, що ґрунтувалася на матеріалах архівосховищ Кракова, Варшави, Познані, Львова й була дописана у червні 1939 р. З Варшави в 1937–1938 рр. Дорошенко їздив до Канади на запрошення Інституту ім. Петра Могили в Саскатуні, читав лекції в Едмонтоні, Вінніпезі та інших містах.

Особливою була ситуація Василя Біднова. Дослідник із самого початку наукової творчості виявив нахил до фактографічності, тож Симон Наріжний мав усі підстави ствердити, що “серед численних публікацій Біднова дуже мало таких, що не підходять під поняття наукового твору”³⁷. Ці риси В. Біднов виявив у своїй дисертації “Православна церква в Польщі і Литві”, що залишилася єдиною монографічною працею вченого й вийшла друком 1908 р.

Пізніша відірваність Біднова від наукових центрів, краще за звуження тематичного ареалу й численні археографічні публікації сприяли, за висновком Василя Ульяновського, нахилу вченого до пропедевтики, фактографізму й описовості³⁸. У часописі професорів Студіуму православного богослов'я “ELPIS” Василь Біднов опублікував кілька статей, найзначніші з яких: “Дзвони (Короткі історичні відомості)”, “Московський митрополит Макарій (Булгаков)”. Також історик написав кілька праць для польських видань, зокрема, про Українське історично-філологічне товариство у Празі й Михайла Грушевського.

Зрозуміло, що провідною темою наукових досліджень викладачів Студіуму була церковна історія й, насамперед, проблема автокефалії та розвитку взаємин між церквою й державою. Гостроти цим дослідженням додавала та обставина, що більшість викладачів Студіуму за часів української революції посідали високі урядові посади й опікувалися вирішенням церковних питань.

Саме у Варшаві Олександр Лотоцький видав свої найвизначніші монографічні дослідження “Українські джерела церковного права” (1931) та двотомову “Автокефалію” (1932–1938), в яких на багатому історично-порівняльному тлі розвинув концепцію державного надання автокефалії.

Церковно-історичні погляди О. Лотоцького поділяв, попри значні особисті розходження й антипатію, Іван Огієнко, який також обіймав посаду міністра

³⁵ Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. – Львів, 2002. – С. 27.

³⁶ Винар Л. Дмитро Іванович Дорошенко: Життя і діяльність (у 50-ліття смерті) // Український історик – 2001. – № 1–4. – С. 41.

³⁷ Наріжний С. Наукова праця проф. В. О. Біднова // Памяти проф. Василя Біднова. – Прага, 1936. – С. 12.

³⁸ Ульяновський В. Історик церкви Василь Біднов... – С. 447.

ісповідань, але вже в уряді Директорії стверджуючи, що “невтручання Держави в діла Церкви було б шкідливим і для Держави, позаяк це значило б утворити Державу в Державі”³⁹.

Навіть Василь Біднов, знаний з уникання теоретизувань і політики, своєю участю в дискусії з церковного питання довів слушність слів Симона Наріжного, що “в основі його цілої наукової праці лежала, цю працю одухотворяла її об’єднувала й направляла національна українська теза”⁴⁰. У брошурі “Церковна справа на Україні” В. Біднов зазначає, що майже всі єпископи в Україні “москалі”, тому церковна ієрархія “стояла на ґрунті московського централізму й ворожого до народу бюрократизму”. Твердячи, що “за проголошення автокефалії Директорією наш нарід надзвичайно вдячний останній”, Василь Біднов додавав, що українці прагнули “оновити стародавні свої церковні звичаї” (інститут братств, українська мова богослужіння), “мати свій національний єпископат” і “реорганізувати церковне управління на началах соборності”⁴¹.

Підходив до проблем церкви О. Лотоцького І. Огієнка, В. Біднова, який можна назвати національно-інструментальним, протистояв погляд, що його репрезентувала унікальна для української історіографії міжвоєнного часу постать Вячеслава Заїкина.

Визнаючи, що українські національні почуття було нелегко узгодити з реаліями проросійської настанови церковної ієрархії, В. Заїкин усе ж виступав за дотримання канонів, стверджуючи принципову вищість церковного над мирським. Історик неодноразово наголошував: “Для кожної справді релігійної людини Церква є найвищою вартістю в нашій життю... і тому як би високо ми не поставляли справ національних і державних, не повинні ми однак забувати, що й національні та державні справи це все ж таки справи земні... , яких навіть і порівнювати не можна зі справами Церкви, котра єднає нас із вічністю... і тому жадна справді віруюча людина, жаден християнин не може погодитися, щоби Церква була знаряддям для національних, державних чи яких-небудь інших цілей... , рівнозначне з поневоленням душі плоттю”⁴².

Заїкин самотньо протистояв концепції, яку можна назвати “концепцією специфіки українського православ’я”, що, на думку багатьох авторів, полягала у значній участі мирян у керуванні Церквою, соборноправності (тобто очоленні Церкви собором за участю не лише єпископів, а й мирян), виборності духовних осіб (від митрополита до дяка) як вияві “церковного демократизму”.

Верифікації вказаних ознак В. Заїкин присвятив свою найбільшу книжку – “Участие светской элиты в церковном управлении: Выборное право и “соборность” в Киевской митрополии в XVI–XVII вв.” (видану 1930 року у Варшаві). У цій публікації історик твердить: право вибору духовенства мирянами

³⁹ Цит. за: Андрусихин Б. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (Доба Директорії УНР). – К., 1997. – С. 157.

⁴⁰ Наріжний С. Наукова праця... – С. 18.

⁴¹ Біднов В. Церковна справа на Україні. – Тернів, 1921. – С. 47.

⁴² Заїкин В. З історії католицької ідеї в Східній Україні в середині XIX в. // Записки Чину св. Василя Великого – Жовква, 1928. – Т. 3. – Вип. 1–2. – С. 227.

розвинулося саме в російській церкві, що підтвердив, зокрема, Стоглавий собор 1551 р., натомість на українських і білоруських землях панувало право землевласника на надання парафій і опіку над церквою. Цю традицію у своєрідний спосіб сприймає й міщанство, створюючи братства. Що ж стосується соборно-правності, то вона постає як вплив із Заходу. Вперше миряни з'являються на соборах у XV ст., помітнішу участь беруть у них лише від кінця XVI ст., на яке, на думку Заїкіна, припадає найбільший занепад української церкви. Особливу увагу В. Заїкин приділяє боротьбі ієрархії із ставропігією братств й участю мирян у церковному управлінні, успішним завершенням й уособленням якої є постать Петра Могили, “рятивна” реформа котрого “вивела (Церкву – А. П.) зі стану занепаду, хаосу й навіть деякого ухилу в бік протестантизму й сприяла її всебічному відродженню”⁴³.

Характеризуючи дискусію про шляхи розвитку української церкви, можна зазначити, що погляди В. Заїкіна відповідали позиції церковної ієрархії, але були відірвані від тогочасного стану українського православ'я, а його опоненти (насамперед, О. Лотоцький), політично забарвлюючи свою концепцію автокефалії, адекватніше оцінювали наявну церковну ситуацію.

Визначаючи місце Студіуму православного богослов'я в житті української спільноти міжвоєнної Польщі, слід зазначити, що факультет частково виконував функцію українського вищого навчального закладу, уможливив отримання вищої освіти православним громадянам Польщі, а викладачам гарантував умови для наукової праці. З одного боку, Студіум був закладом, де співпрацювали представники різних націй, що сприяло розширенню знань, уможливило концептуальний плюралізм (промовистим свідченням чого є тематика магістерських праць або репертуар видань Синодальної варшавської друкарні). Але, з другого боку, давалися ознаки істотні обмеження з боку польського уряду й консервативної проросійської ієрархії. Попри це, Студіум відіграв визначну роль для інтелектуального розвитку української еміграції й українського корінного населення міжвоєнної Польщі, й ані польській владі, ані Варшавській митрополії не вдалося перетворити його на знаряддя своєї політики.

⁴³ Заїкин В. Участие светского элемента в церковном управлении. Выборное начало и “соборность” в Киевской митрополии в XVI и XVII вв. – Варшава, 1930. – С. 162.